Reviews of Literature
Impact Factor : 1.4716 (UIF)
Volume 2 , Issue 8 / March 2015 ISSN:-2347-2723

भाषाविज्ञा-न - अभिव्यक्ती आणि अर्थ सिध्दांत

विजय बापू गायकवाड

यशवंतराव चव्हाण कॉलेज, इस्लामपूर. ता. वाळवा जि. सांगली .

प्रास्तावि :-

मानवी समाज आणि भाषा यांचा अतूट संबंध आहे आदिम काळापासून मानवी प्राणी समूहाने वास्तव्य करताना आढळतो. भावना प्रकटीकरण ही समूहसंस्कृती मधील पहिली गरज ठरली. गरज शोधाची जननी असते. अभिव्यक्ती अथवा भावना प्रकटीकरणाच्या रजेतून मानवी समूहाने भाषिक गरजेची पूर्तता केली. भाषेचे आदिम रुप ' हावभावातून अभिव्यक्ती ' असे होते. त्यामुळे अंगविक्षेप आणि त्याला जोडलेल्या अर्थहीन ध्वनींच्या माध्यमातून झालेली अभिव्यक्ती म्हणजेच हावभावाची भाषा होय. हावभाव ही भाषेची पहिली अभिव्यक्ती ठरते. प्रत्येक मानवाच्या मेंदूमध्ये जन्मापासूनच एक भाषाकेंद्र असते. यामुळे भाषिक पर्यावरणात लहान मुलाला ती भाषा अवगत होत राहते. म्हणजेच मानवाकडे भाषा शिकण्याची जैविक क्षमता असते. या क्षमतेच्या आधारावर त्याचा भाषिक विकास होत असतो. मानवाच्या मनातील अनुभव ही एक अत्यंत अस्पष्ट, धूसर, आकारहीन गोष्ट असते या अनुभवाला किंवा कल्पनांना, विचारांना भाषेमुळे आकार मिळतो, तेंव्हा हा अनुभव किंवा कल्पना म्हणजे भाषेचे द्रव्य असते. केवळ ध्वनी हे सुध्दा भाषेचे द्रव्यच असते. त्यांना स्वतःला आपोआप, स्वभावात अनुभव व्यक्त करता येत नाही व या अर्थाने त्यांना आकार नसतो. कल्पनात्मक किंवा अनुभवात्मक आणि ध्वन्यात्मक द्रव्याला आकार देण्याचे, म्हणजेच निश्‍चित नियमांच्या आधारे त्यांच्यात नाती निर्माण करण्याचे कार्य भाषा बजावते. भाषेच्या संरचनेबद्दल मिलिंद स. मालशे म्हणतात " भाषा म्हणजे एक आकारित संरचित चिन्हव्यवस्था होय."[१]

भाषाशास्त्रज्ञांनी भाषेच्य उत्पत्तीबाबत आणि संरचनेबाबत बदलत्या काळानुरुप शास्त्रीय अभ्यास केला. त्यांनी भाषेच्या विविध व्याख्या केल्या आहेत.

एडवर्ड सपीर यांना कल्पना, भावना इच्दा दुसऱ्याला सांगण्याचे, स्वतःच्या इच्छेवर अवलंबून असणारे, मानवी साधन म्हणजे भाषा असे वाटते. ब्लोक आणि ट्रेगर यांना मुखावाटे व्यक्त होणारी आणि समाजात सहकारासाठी आवश्यक अशी एक म्हणजे भाषा असे वाटते. काहींना संस्कारातून शिकून संवादन करायची गोष्ट म्हणजे भाषा असे वाटते.[२] ' सोस्यूर यांनी ध्वनी व अर्थ यामध्ये सांगड घालणाऱ्या चिन्हांची व्यवस्था म्हणजे भाषा अशी व्याख्या केली आहे. भाषेच्या व्यवस्थेबद्दल शास्त्रशुध्द स्वरुपाची संरचना म्हणजे भाषा हे आधुनिक
भाषाविज्ञानाचे मुलभूत प्रमेय सोस्यूरने प्रथम सुस्पष्ट स्वरुपात मांडले व येथेचे आधुनिक
भाषाविज्ञानातील संरचना वादाचा जन्म झाला.[३]

भाषा -सरंचना आणि आकलन :-

भाषा आत्मसात अथवा आकलन होणे म्हणजे भाषिक संरचनेचे किंवा नियमव्यवस्थेचे सहजज्ञान होणे होय. भाषेचे हे सहजज्ञा-न रुन घेण्याचे ज्ञानात्मक सामर्थ्य मानवामध्ये असते. असा युक्तीवाद चॉम्स्कीने केला आहे.[४] भाषिक संरचनेचे ज्ञान करुन घेण्याची मता इतर सजीव सृष्टीपेक्षा मानवप्राण्यात जास्त असते. मानवप्राण्यामध्ये ही क्षमता उपजतच असते व तिचा ाही भाग तरी

जीवशास्त्रयी स्वरुपाचा असे एरिक लेनबर्गसारख्या अभ्यासकाचे महत्व आहे. भाषा शिकण्याचे सामर्थ्य अनुवांशिकरितीने संक्रमित होत असले पाहिजे असा सिध्दांत चाम्स्कीवादी भाषावैज्ञानिकानी मानलेला आहे.[५]

भाषा ही अशीच एक संकेतव्यवस्था असून ती ध्वनीसंकेतावर आधारलेली आहे. माणूस भाषेच्या आकलन प्रक्रियेसाठी अनेक संकेतव्यवस्थांचा वापर करीत असतो तो भाषा या संकेतव्यवस्थेवर सर्वात जास्त अवलंबून असतो. मानव अंगवेक्षेप हावभाव -हातवारे आणि इतर संकेतव्यवस्थाच्या तुलनेत वाणीमय अथवा लिखित भाषा ही संकेतव्यवस्था मानवाला अधिक सहज, सुटसुटीत, लवचिक, उपयुक्त आणि केंव्हाही, कुठेही विनाशायास वापरता येवू शकते म्हणून भाषा ही शास्त्रशुध्द आणि अनुकरण, संक्रमणातून अवगत होणारी □ला ठरते. मानवी मुखावाटे उच्चारले जाणारे ध्वनी हे भाषेचे माध्यम आहे. प्रत्येक भाषेमध्ये भाषेला पुरक ठरणारे काही मोजके आणि निवडक ध्वनी वापरतात या ध्वनींना त्या त्या भाषेचे मूलध्वनी म्हणतात[६] या मूलध्वनीनांच भाषाविज्ञानाच्या परिभाषेत ' स्व-नीम' म्हणतात. स्वन म्हणजे भाषेत वापरला जाण्याची क्षमता असणारा ध्वनी होय. अर्थात स्वनांचा अभ्यास म्हणजे ध्वनींचा भाषाध्व-नी होण्याच्या क्षमतेचा विचार होय. स्वनांचा विचार करताना कोणतीही विशिष्ट भाषा डोळ्यासमोर नसते. भाषेसाठी पूरक ठरणाऱ्या स्वनांच्या समूहास स्वनिम म्हणतात. स्वनिम काल्पिकन असतो, त्याच्या पासून तयार झालेली स्वनांतरे ही स्वनिमांच्या कल्पनेची प्रात्यक्षिके असतात. भाषेमध्ये स्वनिम वापरला जात नाही तर स्वनांतरचे वापरली जातात. कोणत्याही भाषेच्या अभ्यासास सर्वप्रथम त्या भाषेत असणाऱ्या स्वनिमांचा शोध घ्यावा लागतो. स्वानिम हे भाषेतील कार्यकर ध्वनिघटक असतात. दोन शब्द अर्थदृष्टया, भिन्न ठरविण्याचे □ार्य स्वनिम करतो ' □ाटा ' या शब्दापे□ा ' घाटा ' हा शब्द अर्थदृष्टया वेगळा आहे. कारण ' □ ' या स्वनाऐवजी ' घ ' हा स्वन तेथे आला आहे. हे दोन्ही स्वन 'स्वनिम' आहेत. कारण ते अर्थविभेदक आहेत. भाषेत वापरल्या जाणाऱ्या स्वनिमांच्या भिन्न रुपांना स्वनांतरे म्हणतात. प्रत्येक भाषेतील मूलध्वनींची म्हणजेच स्वनीमांची संख्या वेगवेगळी असते. भाषेच्या संरचनेमध्ये मूलध्वनींची एका विशिष्ट □माने जुळवाजुळव करुन भाषेचे रुप निर्माण करणारे सार्थ घटक तयार केले जातात. भाषेचे प्राथमिक रुप तयार करणाऱ्या या सार्थ घटकाला पारंपारिक भाषाशास्त्रात शब्द म्हणतात. तर आधुनिक भाषाविज्ञानात त्याला रुपिम म्हणतात.

भाषेतील शब्द अथवा पदिम हा वाक्यातील स्वतंत्र अस्तित्व सिध्द करणारा सर्वात लहान घटक होय. शब्दाचे विघट-न पदांमध्ये होऊ शकते. पदे, त्यांचे प्रकार, त्यांच्यापासून होणारी शब्दनिर्मिती इ. चा विचार व्याकरणाच्या ज्या विभागात होतो. त्याला आधुनिक भाषाशास्त्रामध्ये पद्विन्यास असे म्हणतात.[७] भाषेतील पद्विन्यास आणि वाक्यविन्यास ही विभागणी तात्विक पायावर केलेली नसून भाषाशास्त्रांनी स्वतःच्या सोयीसाठी केलेली विभागणी ती खूप उपयुक्त आहे. प्रत्येक भाषेस पद्विन्यास आणि वाक्यविन्यास हे विभाग थोडयाफार प्रमाणात असणारच फरक एवढाच असेल की काही भाषात पदविन्यास अतिशय गुंतागुतीचा असून वाक्यविन्यासाचा बरासचा अंश त्यात समाविष्ट झालेला असेल. काही भाषामध्ये वाक्यविन्यास जास्त गुंतागुंतीचा असून पद्विन्यास त्या मानाने कमी गुंतागुंतीचा असतो. भाषेतील शब्द आणि वाक्यरचना या दोहोंनी मिळून व्यक्त झालेले व्याकरणचे कार्य सर्व भाषांमध्ये समुच्च्य रुपाने समानच असते.

मराठी भाषेच्या दृष्टीने विचार करता ही भाषा इंग्लिशपेक्षा जास्त संश्लेषण प्रधान आहे. इंग्रजीमध्ये अव्यय स्वतंत्र शब्द असतात. (उदा. on, of) त्यामुळे हे शब्द इंग्रजीमध्ये वाक्यविन्यासाच्या कक्षेत येतात. मराठीमध्ये ही अव्यय शब्दापासू-न स्वतंत्र न राहता जोडून येतात उदा. टेबलावर, शाळेचा इ. पदिमांपासून शब्द बनतात शब्दांची पुढची रचना म्हणजे शब्दबंध उपवाक्य आणि वाक्य होय. पदांपासून वाक्यापर्यंत अनेक प्रकारची भाषिक रुपे भाषेत असतात. पद हे शब्दाचे संघटक आहे, 'शब्द' हा शब्दबंधाचा संघटक आहे. शब्दबंध हा उपवाक्याचा संघटक आहे. उपवाक्य हा वाक्याचा संघटक आहे पण वाक्य मात्र रचना असले तरी ते दुसऱ्या कोणत्याही रचनेचे संघटक नाही. वाक्य ही उच्चारणातील सर्वात मोठी रचना आहे.[८]

भाषा - अभिव्यक्ती :-

भाषिक अभिव्यक्तीमधून भावनाप्रकटीकरण साधले जाते. सर्वच भाषा मानवनिर्मित असतात. मानवी समूहाच्या गरजेतून भाषा निर्मिती झाली. जगात अलिकडे झालेल्या पाहणीत ७००० भाषा बोलल्या जातात. भारतात सुमारे २०० भाषा बोलल्या जातात. त्यांच्या बोलींची संख्या १५०० पेक्षा जास्त आहे. केवळ मराठी भाषेच्या एकूण ३९ बोलींचा गियर्सन उल्लेख करतो.[९] मराठीच्या एका कोकणी

बोलीच्या २० पेक्षा जास्त बोली आहेत यावरुन भाषेची अभिव्यक्ती किती व्यापक स्वरुपाची आहे याचा अंदाज येतो. भाषेची अभिव्यक्ती मौखिक आणि लिखित स्वरुपाची असते. वागेंद्रियातून प्रकट होणारी ध्वनिमय भाषा ऐकणारी व्यक्ती कर्णेद्रियांच्या माध्यमातून समजून घेते. प्रतिकात्मक प्रकटीकरणातून भाषेतील अर्थबोध बोलणाऱ्या व्यक्तीकडून ऐकणाऱ्या व्यक्तीपर्यंत जातो. त्याला त्या भाषेचे ज्ञा-न अवगत असल्यने ती भाषा अकलन होते.

मानवी वागेंद्रियातील मुखावाटे प्रकट होणाऱ्या अर्थपूर्ण ध्वनिकंपनांना मर्यादा असते. मर्यादित अंतर आणि कालावधीनंतर ध्वनिकंपने लोप पावतात. मानव जातीनं गरजेनुसार बोली भाषेची सांकेतिक चिन्हमय संरचना केली. ज्या बोली भाषांच्या संरचनेवर व्या□र□ादि संस□ार झाले, ती भाषा विकसित झाली. त्या भाषेला ग्रंथिक दर्जा मिळाला. त्या भाषेतून लिखित आणि वाचिक अभिव्यक्ती झाली. बदलत्या काळानुसार भाषेमध्ये उच्चारभिन्नतेमुळे ध्वनिपरिवर्तन घडत गेले. काही प्रमाणात अर्थपरिवर्तनही घडत गेले. भाषेचे ध्वनिपरिवर्तन अथवा अर्थपरिवर्तन भाषेच्या अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने पूरक ठरेल. मानवाच्या भावनाप्रकटीकरणाच्या दृष्टीने अर्थपरिवर्तन अथवा ध्वनिपरिवर्तनामुळे कोणताही अडथळा आला नाही उलट भाषेच्या अभिव्यक्तीसाठी ध्वनी आणि अर्थपरिवर्तने हितावाह ठरले. भाषेची अभिव्यक्ती आणि आकलन बौध्दिककसोटी आणि भाषिक कौशल्यावर आधारित असते. भाषिक अभिव्यक्तीला मा-नव हावभाव हातवारे आणि अंगविक्षेपांची जोड देऊन प्रभावीपणे अभिव्यक्ती साधतात पण आकलन प्रक्रिमध्ये अर्थछटा समजावून घेण्यासाठी तर्क आणि शब्दशक्तीची जाणीव असणे गरजेचे असते.

भाषा - अर्थसिध्दांत :-

भाषा वैज्ञानिक अभ्यासात आरंभकाळापासून पौरसत्य आणि पाश्चात्य परंपरेत अर्थविचाराला महत्वपूर्ण स्थान आहे. विसाव्या शतकाच्या आरंभी विकसित झालेल्या वर्णनात्मक भाषाविज्ञानाने विशेषतः अमेरिकन संरचनावादी संप्रदायाने अर्थविचाराला भाषा अभ्यासातून दूर ठेवले. अर्थ हा संदर्भानुसार बदलत असल्यामुळे तो निरीक्षण योग्य नाही. उदा. 'शहा□ा' या शब्दाला □ाशामध्ये हुशार समंजस असे प्रतिशब्द दिलेले असतात 'शहा□ा' या शब्दाचा संदर्भानुसार वेगळा अर्थ जाणवतो. जसे तू शहाणा आहेस आणि तू फार शहाणा आहेस या वाक्यातील संदर्भान्वये भिन्न अर्थ जाणवतात.

भाषेच्या अर्थसिध्दांताचा विचार करताना अर्थ म्हणजे निर्देश ज्यामध्ये त्या भाषेतून वस्तु किंवा पदार्थाचा निर्देश होतो असा मर्यादित अर्थविन्यास लक्षात घेतला जातो अर्थाबद्दल यापेक्षा व्यापकदृष्टीने विचार करताना अर्थ म्हणजे 'प्रतिमा' अर्थ घेतला जातो ज्या मध्ये शब्द अथवा वाक्यातून ऐकणाऱ्याच्या मनात विशिष्ट वस्तू प्रसंगाची रुपरेखा तयार होते. तर संकल्पना या दृष्टीने भाषेच्या अर्थाचा विचार करता त्याहून व्यापक असा वाक्यातील गभितार्थ समजून घेतला जातो.

भाषेतील अर्थाचा शब्दनिष्ठ अर्थ आणि वाक्यनिष्ठ अर्थ अशा दोन स्तरावरुन विचार □रावा लागतो. शब्दनिष्ठ अर्थामध्ये सांकल्पिक अर्थ ज्याला शब्दाचा मूळ अर्थ समजातात संस्कृत पंरपरेत या अर्थसिध्दांताला अभिदा शब्दशक्ती असे म्हणतात. यामध्ये □ुणव्यंजक अर्थ, शैलीगत अर्थ, भावपर अर्थ, परावर्तीत अर्थ साहचर्य अर्थ इ. अनेक प्रकार जाणवतात. वाक्यनिष्ठ अर्थामध्ये वाक्यगत आणि प्रसंगनिष्ठ अर्थछटा जाणवतात.

नि-ष□र्ष :-

भाषा हे भावनाप्रकटीकरणाचे साधन आहे. विचारांची देवाण-घेवाण करण्यासाठी अभिव्यक्ती ही मानवाच्या मेंदूमधील भाषाकेंद्राशी संबंधित असते. प्रतिकात्मक प्रकटीकरणातून भाषेतील अर्थप्रक्रिया पूर्ण होते. भाषेच्या अर्थसिध्दीसाठी ध्वनी, स्वन, स्वनिम, स्वनांतरे, पद, पदिम, पदांतरे या माध्यमातून जाणाऱ्या लिखित स्वरुपाच्या संरचनेचा शास्त्रशुध्द विचार करावा लागतो.

भाषेतील अर्थछटांची उकल शब्दनिष्ठ अर्थ आणि वाक्यनिष्ठ अर्थ या दोन प्रमुख प्रकारातून होते. अर्थ निश्चितीमध्ये आकल-न □मतेनुसार काही अडचणी येतात. भाषेतील अर्थछटा बऱ्याचवेळा लवचिक निसटत्या असतात त्यामुळे वस्तुनिष्ठ पध्दतीने त्याची निश्चिती करता येत नाही. अर्थनिश्चिती मध्ये आत्मनिष्ठेला बराच वाव असतो. अर्थ भाषेला संरचना आणि अर्थ अशी दोन्ही अंगे असली

तरी दोन्ही विभागांचा विचार स्वतंत्रपणे केला पाहिजे. दोन्हींचा एकत्रित विचार केल्यास संरचनेचे वास्तुनिष्ठ वर्णन करणे शक्य होणार नाही. भाषेच्या अर्थसिध्दांतासाठी भाषेच्या संरचनेचा अभ्यास प्रथम करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :-

१) आधुनिक भाषाविज्ञान :- संपा. कल्याण काळे / डॉ. अंजली सोमण पृ. ३७
प्रतिमा प्रकाश पुणे. आवृत्ती १ ऑगस्ट १९९९.

२) भाषा आणि भाषा विज्ञान :- ले□ा□ - रमेश धोंगडे पृ. ११
दिलीप प्रकाशन पुणे. १५ जानेवारी २००६

३) आधुनिक भाषाविज्ञान सिध्दांत :- ले□ा□ मिलिंद स. मालशे पृ. ७
आणि उपयोजन लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन मुंबई आ.३ नोव्हे. २००४

४) तत्रैव :- पृ. ८

५) तत्रैव :- पृ. ८

६) मराठीचा भाषिक अभ्यास
ऐतिहासिक आणि वर्णनात्मक :- डॉ. मु. श्री. कानडे पृ. ६४
स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस पुणे
आवृत्ती. २ १९९८

७) तत्रैव :- पृ. १२९

८) तत्रैव :- पृ. १६२

९) आधुनिक भाषाविज्ञान :- संपा. कल्याण काळे / डॉ. अंजली सोमण पृ. २१३
प्रतिमा प्रकाश पुणे. आवृत्ती २ एप्रिल २००३